

Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationsteknisk studie

AF STIG GÜNTHER RASMUSSEN

Ved en helhedsbetragtning af den proces i nyere dansk historie, der samfattes under betegnelsen fæsteafløsningen, træder en iøjnefaldende sammenhæng frem: overensstemmelsen mellem fæsteafløsningens etaper og de ydre konjunkturers svingninger. Således betyder de stedse vanskeligere økonomiske forhold fra Danmarks indtræden i Napoleonskrigene 1807 og frem til landbrugskrisens kulmination i midten af 1820'erne en næsten total opbremsning i fæstegodssalget, og denne stilstand varer ved frem til o. 1840, hvor konjunkturerne atter fremstår som utvetydigt gunstige¹. Ved en nærmere betragtning indgår der imidlertid også nogle politiske og institutionelle elementer i processen, hvilket ikke mindst bliver klart ved det opsving, som fæstegodssalget tager efter enevældens fald, og som kan illustreres ved følgende tal, der angiver antallet af brug undergivet fæstetvang samt disses brugs hartkornstilliggende i 50-året fra 1835-85:

Tabel I.²

	1835	1850	1860	1873	1885
1. antal brug	68.960	76.098	65.081	45.156	38.177
2. Tilliggende i hartkorn (fork. thk.)	145.889 thk.	132.230	88.394	50.941	32.266

1. Sigurd Jensen, *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, Kbh. 1950, s. 89. Det fremgår her, at der sælges mindre mængder fæstegods 1807-o. 1840. Det synes i Jylland f. eks. at have været tilfældet på godset Clausholm, Randers amt, Stig G. Rasmussen, *Finansielle forhold på østjyske majorater 1852-77*, utrykt konferensspeciale, Århus 1974 s. 48-49.

2. *Statistiske Meddelelser*, 4. Rk., 24. Bd., 2. Hft. 1907, tabel IV s. 88-89 og tabel 6, s. 114-15. Bemærkninger:

1) Tallet fra 1835 er efter gammel matrikel mens tallet for 1850 og de følgende år er efter 1844-matriklen + nymatrikuleret jord.

2) Nettoangivelsen ved det dyrkede areal henviser til, at posten »Forskellige Lodder« ikke er medregnet i sammentællingen. Disse lodder omfattede »saadanne skyldsatte Jordlodder (Skov-, Mose- og Hedelodder, der ikke henhører til et særskilt Jordbrug« (s. 1). Totaltallet for 1835 er dog bruttotallet.

Disse bemærkninger forklarer den tilsyneladende nedgang i det dyrkede areal fra 1835 til 1850. Den skyldes altså dels omvurderingen 1844, dels at totaltallet medtager disse forskellige lodder i 1835 uden at specificere dem ud. De udgør 1850-85 en ca. 4-5000 thk.

3. Det dyrkede areal (netto)	371.058 thk.	366.890	371.279	372.955	373.042
4.2 i pct. af 3.	39.52	36.04	23.81	13.66	8.65

Disse tal viser, at der i de første 25 år efter Grundlovens indførelse var knap en fjerdedel af landets jord, der fra at være belagt med fæstebånd gik over til at blive enten selveje eller arvefæste med ret til at sælge og pantsætte, mens der i 1850erne alene blev afhændet mere end 3 gange så meget fæstejord til selveje som i de foregående 15 år.

Disse markante ændringer er det nærliggende at tilskrive den liberalisering af lovgivningen omkring fæstejordens afhændelse, der sker 1848–54, og ikke mindst den effekt som denne liberalisering havde på majoratsgodsernes bortsalg, uden at der iøvrigt heri skal ligge en afvisning af, at de stærkt stigende jordpriser i 1850erne ikke meget vel kan have virket som en nok så kraftig motivationsfaktor som periodens lovgivning. Men hvorom alting er, så er det slående, at det er på dette tidspunkt bortsalget af majoraternes fæstegods påbegyndes med en undtagelse for det nævnte tilfælde Clausholm, der solgte fæstegods allerede i 1820erne, og for de majorater – ikke mindst på øerne – hvor man trak bortsalget ud til begyndelsen af 1870erne.

Disse ydre omstændigheder har også sat sine spor i omfanget af det kilde-materiale, der er til rådighed til belysning af fæsteafløsningen. Når det drejer sig om bortsalget i den første fase er godsarkivernes materiale såre beskedent, omend forskellige forskeres arbejde med periodens skøde- og pantebøger tyder på, at der heri findes en brugelig indfaldsvinkel³. Men et større, samlet materiale råder vi først over fra fæstegodssalgets anden hovedfase, som er dækket i ovenstående tabel, og her er det især majoratsarkiverne, der har noget at byde på. Det hænger sammen med den særlige retslige status, som majoraterne havde, samt med de konstante besiddelsesforhold, de var underkastet. Men samtidig frembyder arbejdet med kildematerialet til majoraternes fæstegodssalg en række problemer af metodisk karakter parallelt med at kildernes indhold åbner for perspektiver, der går ud over fæstegodssalget, og som peger videre ud mod andre sider af samfundsudviklingen i Danmark i sidste halvdel af det 19. århundrede. Det er disse to temaer, der i det følgende skal tages op med udgangspunkt i det relevante kildemateriale fra 3 østjyske majorater, nemlig grevskabet Frijsenborg samt stamhusene Bidstrup og Rosenholm.

Majoraternes status var fastlagt dels i Grevernes og Friherrernes Privilegier af 1671 og dels i Danske Lov 5–2–65, der gjaldt stamhusene, og som også havde gyldighed for de i begyndelsen af det 19. århundrede oprettede fideicommissgodser. Ved dette juridiske grundlag var der tildelt majoraterne en halvoffentlig status, idet det lagde visse begrænsninger på besiddernes

3. Sigurd Jensen, op. cit. og Jens Holmgaard, En jysk godsslagtning, Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang, Landbohistoriske skrifter 4, Kbh. 1970, s.

dispositionsfrihed, i hvert fald hvad angik det, der betegnedes som majoraternes »substans«, d.v.s. jordegods, tiender, eventuelt tilhørende pengemidler samt i et vist omfang bygninger og endda besætninger⁴. Ændringer i denne substans kunne kun finde sted, efter at der – som regel i form af en Kgl. bevilling – var givet tilladelse dertil fra den/de kontrollerende myndigheder i centraladministrationen. Ved den administrative reform i henhold til Kgl. Resolution af 20. 11. 1799, gældende fra 1. 1. 1800, samledes disse kontrolfunktioner under Danske Kancellis 4. departement (Lens- og Udskrivningsvæsenet), og efter rekonstruktionen efter enevældens fald 1848 henlagdes dette lenskontor under justitsministeriets 2. kontor⁵. Desuden var majoraterne underkastet tilsyn fra »den lokale centraladministration«, d.v.s. amtmændene og deres underordnede embedsmænd og siden – i henhold til Landkommunal-Forordningen af 1841 – amtsrådene. Denne lokale tilsynsvirksomhed fandt bl. a. sted under direkte tilskyndelse fra lenskontoret, men den hang også sammen med et andet træk i datidens administrationsstruktur. Således havde alle ejere af et komplet gods (er lig hovedgård + mindst 200 thk. fæstegods) pligt til at opkræve fæsternes skatter. Denne administrative praksis betød, at alle ejere af komplette godser kan siges at have haft en halvofficiel status, derved at de udgjorde det yderste led af »den lokale centraladministration«, og var således en integreret del deraf. Denne skatteopkrævningspligt havde ganske vist ikke noget at gøre med de ovenfor omtalte indskrænkninger i majoratsbesiddernes dispositionsret, men den har vel i praksis betydet, at forskellen mellem en lens- og/eller stamhusbesidder og en »privat« godsejer ofte kun har været en gradsforskel. Dette gjaldt dog ikke, når det drejede sig om noget så radikalt som bortsalg af fæstegodset. Således var i begyndelsen af 1840'erne, da der atter kom gang i fæstegodssalget, situationen den, at den private godsejer umiddelbart kunne påbegynde afhændelsen, hvis han ønskede det, mens majoratsbesidderen først skulle have tilladelse dertil for så vidt som patentet til majoratets oprettelse ikke kategorisk forbød fra-salg overhovedet. Der var således lagt ret så stramme bånd på den sidste gruppes dispositionsfrihed i denne sag.

Også her betød dog den nye statsskik efter 1848/49 forandringer. I stedet

4. Det er vanskeligt at definere dette substans-begreb entydigt. Tekstens opremsning gælder kun de ting, som forf. i flere tilfælde har fundet nævnt som elementer i majoraters substanser. Men f.eks. besætninger behøvede ikke nødvendigvis at være en del af substansen, mens andre mere esoteriske elementer til tider kunne indgå deri. Således indlemmes i 1872 Rosenholms malerisamling og bibliotek i stamhusets substans som led i de nye successionsbestemmelser e. stamherren, Holger Rosenkranz' død 1871. Nørrejske Landsarkiv (fork. NLA), pakke G. 308, løbenr. 73, »Forskelligt vedr. Stamhuset 1833–77«.

5. Se Bjørn Kornerups indledning om Danske Kancellis organisation i Vejledende Arkivregistratur, I. Før 1800 synes det som om lenskontorets opgaver var spredt på flere instanser, nemlig foruden Danske Kancelli også Rentekammeret, se kildeangivelserne til Louis Bobé m. fl., Danske Len, Kbh. 1916.

for som tidligere at operere med individuelle bevillinger, udstedt til de enkelte majoratsbesiddere, opstillede man nu en række generelle bestemmelser i lovform, der fjernede de hidtidige bånd på majoratsbesiddernes dispositionsfrihed, hvad angik tidens centrale indenrigspolitiske spørgsmål, fæsteflønsningen. Det skete for det første gennem loven af 12. april 1851, der dels ophævede de servitutter i oprettelsespatenterne, som forbød frasalg af fæstegjorden, og dels opstillede nogle stærkt forenklede regler, hvorefter majoratsbesidderne næsten automatisk kunne få tildelt bevilling til bortsalg blot mod indsendelse af behørig ansøgning⁶. For det andet fulgtes 1851-loven i 1854 op af »Lov om Afhændelse af det til Len, Stamhuse, Fideicommisser, Offentlige Stiftelser og Embeder hørende Bøndergods«. Der var her slet og ret tale om en generel bevilling i lovform til majoratsbesidderne o.a. om mod en fastsat minimumspris at måtte afhænde fæstegodset. Desforuden gav man besidderne lov til at beholde 12 % af salgsprisen, hvis der solgtes til den siddende fæster eller hans nærmeste arvinger, og 8 % hvis der solgtes til fremmede⁷. Hermed var der givet en række stimuli, som en hel del besiddere af len, stamhuse og fideicommisgodser prompte reagerede på, mens andre valgte at se tiden an. De første skridt blev således taget til at afløse de godt 62.000 thk. fæstegods, som i 1850 lå til de 78 majorater, d.v.s. ca. 46 % af det tilbageværende fæstehartkorn eller 16½ % af det samlede hartkorn i 1850⁸.

Ikke mindst de juridiske og administrative forhold omkring majoratsinstitutionen er centrale, både for beskrivelsen af begivenhedsforløbet og – måske i særlig grad – for forståelsen af kildematerialets karakter. De danner nemlig basis for en tredeling af materialet, der er direkte afledt af den administrative praksis. Denne tredelings elementer er 1) indberetninger til samt responsa og bevillinger fra lenskontoret (i kilderne også direkte omtalt som »lenskontrollen«), 2) indberetninger til amtsstuerne om mængden af afhændet fæstegods, for hvilken skatteopkrævningen overgår fra godsejeren til amtsstuen og 3) de enkelte majoraters regnskabsføring m.h.t. afhændelsen af fæstegodset, det vil primært sige jordebøgerne, de interne pengeregnskaber samt bilagene hertil. Der er således umiddelbart tale om to typer materiale, dels det vi kan kalde det eksterne, da det er opstået som følge af majoraternes særstatus og lokal-administrative funktion, og dels det interne, der er pro-

6. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik, bd. II (1810–1919), Kbh. 1945, s. 293.

7. Love og Anordninger 1849–59, Kbh. 1865, s. 195 ff.

8. Omfanget af majoraternes fæstegods er beregnet af forf. ud fra oplysningerne i Statistisk Tabelværk, Ny Rk. 6, 1852 (indsamlet 1850), idet der er medtaget de majorater, der lå inden for den ved Wiener-freden 1864 foretagne grænsedragning. Ved beregningen er de to mindste størrelser af hartkornsmålet, fjerdingkar og album, ikke medtaget, ligesom der ikke er taget hensyn til bortarvefæstet jord samt selvfølgelig hovedgårdsjorden. Hvis man lægger hovedgårdjordens omfang til fæstegodsets, så kommer man frem til, at besidderne af de 78 majorater kontrollerede ca. 73.500 thk. eller ca. 20 pct. af landets jord i 1850.

duceret til brug for regnskabsføring og administration på de enkelte majorater. Der må dog ikke lægges for meget i denne opdeling af materialet. Den overvejende del af det er nemlig udarbejdet ude på majoraterne enten af besiddere eller også, og hyppigst, af de ofte juridisk uddannede godsforvaltere. Det betyder at det meste materiale har fælles proveniens, uanset hvor det ud fra administrative eller arkivtekniske hensyn opbevares. Den eneste undtagelse er lenskontrollens påtegninger, responsa og bevillinger. Derfor bliver det afgørende spørgsmål, hvilken betydning denne fælles proveniens kan tillægges i forhold til den omstændighed, at en stor del af materialet trods alt blev til i et samspil med en ydre kontrolinstans. Svaret herpå må afhænge af, hvor langt ned i de konkrete omstændigheder i forbindelse med fæstegodssalget kilderne giver os mulighed for at nå, d.v.s. hvilken grad af usikkerhed deres oprindelsesforhold giver anledning til. En afklaring heraf afhænger af i hvert fald to forhold, nemlig 1) i hvilket omfang kildernes ophavsmænd (besidderne og deres topfunktionærer) kan have haft interesse i at tilsløre fæstegodssalgets operationer for myndighederne ved at manipulere med de oplysninger, der »gik ud af huset«, 2) om der har været reelle muligheder for at foretage sådanne tilsløringer. Svaret herpå kan kun fås ved betragtning af de konkrete historiske omstændigheder.

Hvad det første spørgsmål angår, kan den hypotese ikke afvises, at besidderne kan have haft interesse i at tilsløre deres dispositioner. For det første fordi alt dette jo drejede sig om det bøndergods, der i den officielle jordpolitik, uanset om det var enevældens eller »folkestyrets«, var underkastet en kraftig lovgivningsmæssig beskyttelse, der i høj grad indskrænkede godsejernes dispositionsfrihed. Således havde der allerede i forordningen om jordegods af 28. januar 1682, overført til Danske Lov 5-10-48, ligget et forbud mod nedlæggelse af bøndergårde og inddragelse af deres jord under hovedgårdene⁹. Dette princip opretholdtes gennem de følgende næsten 200 år, helt frem til loven om fæsteafløsning af 1861, der betød den hidtil kraftigste lempelse m.h.t. retten til at inddrage fæstegods under hovedgårdene. I lovens § 2 tillodes det nemlig godsejerne for hver 9. gård de solgte til enten selveje eller arvefæste med ret til at sælge og pantsætte, at inddrage den 10. gård eller 1/9 af den solgte jord til eget brug¹⁰. Men da bortsalget af majoraternes fæstegods påbegyndtes i 1852 var denne åbning ikke gennemført, hvorfor godsejere, der ville benytte lejligheden til at indtage jord til hovedgården bl. a. for at kunne øge kornproduktionen og derved udnytte 1850ernes gode kornpriser, havde al mulig grund til at holde deres gøremål skjult over for myndighederne. Samtidig med opbruddet på fæstegodset betød salget, at besidderne fik hold om store pengesummer, som – atter hypotetisk – kunne have fristet svage sjæle til at tilvende sig en større del af salgssummerne, end be-

9. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik, bd. I, (1757-1810), Kbh. 1936, s. 17, 181-82 og 220-22.

10. Love og anordninger 1860-64, Kbh. 1865, s. 47 ff.

villingerne til bortsalg i henhold til loven af 12. 4. 1851 tillod dem at beholde. Det var som regel 10 0/0, eller efter loven af 1854's ikrafttræden 12 eller 8 0/0¹¹. Fæstegodssalget kan således have skabt adskillige muligheder og tilskyndelser for entreprenante personer til at sikre sig gevinster, som nødvendigvis skulle frem i lyset, omend der, som vi skal se, var inddragelser, der var helt legale, nemlig skov. Spørgsmålet er imidlertid, om der ikke i tiden var nogle modsatrettede tendenser, der vanskeliggjorde forsøg på at udnytte situationen. Det er således nærliggende at antage, at adskillige fæstebønder har været så velinformerede, at de vidste hvilke indskrænkninger, der gjaldt for råderetten over fæstegodset, og derfor kunne forventes at slå alarm i tilfælde af uretmæssige inddragelser¹². Dette i lyset af de politiske spændinger kunne sikkert gøre det risikabelt at foretage manipulationer m.h.t. jorden, idet der kunne være agitatoriske gevinster at hente for Bondevennerne, hvis lokale, ulovlige inddragelser afsløredes. Endelig kan det faktum, at der var en vis kontrol med begivenhedernes gang fra såvel centraladministrationens som de lokale myndigheders side have udøvet en afdæmpende virkning, for så vidt som den ikke blev ophævet af godsejernes indflydelse, måske ikke så meget på det landspolitiske plan som på det lokalpolitiske¹³.

Alle disse hypoteser om tilskyndelser til og hindringer for uregelmæssigheder i administrationen af fæstegodssalget kan belyses ud fra det andet spørgsmål, der før blev rejst, nemlig om hvorvidt der har været reelle muligheder for at tilsløre sådanne uregelmæssigheder og selvfølgelig også af, om de rent faktisk kan konstateres i det her undersøgte materiale. For at få svaret herpå må oplysningerne i jordebøgerne, som i denne forbindelse umiddelbart tildeles status som de primære kilder, sammenholdes med indberetningerne til lenskontrollen i et givet tidsrum, f. eks. fra 1852 og en 10–12 år frem. Før det sker, skal dog lige nævnes, at proceduren med hensyn til indberetningerne (der enten var verbale eller havde form af regnskaber) var den, at de sendtes fra gods-kontoret til lenskontoret, der derefter forsynede dem med små kommentarer eller blot en bemærkning om, at man intet »havde at erindre« mod det pågældende regnskab, og derefter returnerede det til

11. Bevillingerne i henhold til 1851-loven er trykt i Departementstidende (DT). Således for grevskabet Frijsenborgs nordlige del, DT 1852, s. 78, for stamhuset Bidstrup, *ibid.* s. 552 og for stamhuset Rosenholm *ibid.* s. 371.

12. Således har Peter Hansen og Rasmus Sørensen i 1. årgang af »Almuevennen« (1842) adskillige artikler både om lovgivningen på området, suppleret med eksempler på konkrete overgreb fra godsejerside. (Denne oplysning er venligt meddelt forf. af seniorstipendiat, mag.art. V. Wåhlin).

13. Iflg. Landkommunalforordningen af 1841 var det sådan, at 2 lensbesiddere (hvis sådanne forefandt), amtmanden og en gejstlig var fødte medlemmer af de i denne forbindelse tilsynsførende amtsråd, mens resten af medlemmerne valgtes de største lods-ejere i amtet samt sogneforstanderskaberne, der på sin side også valgtes ved »1/2 privilegeret valgret« for de største jordbesiddere. P. Engelstoft og F. W. Wendt, *Haandbog i Danmarks politiske Historie*, Kbh. 1936 s. 54–55.

godskontoret. Derfor er det i godsarkiverne disse indberetninger i dag findes, især de ikke-verbale, og ikke i lenskontrollens arkiv. Oplysningerne drejer sig om de tre i indledningen nævnte østjyske majorater.

Grevskabet Frijsenborg var administrativt delt i to dele, nemlig den nordlige, der omfattede hovedgårde og gods i Viborg, Århus og Skanderborg amter, samt den sydlige del, bestående af hovedgårde og gods i Vejle amt. Der gjorde sig visse forskelle gældende mellem de to dele, både hvad fæstegodssalgets tempo angik, og ligeledes hvad angik prisen for det solgte gods pr. thk. Godssalget på den sydlige del foregik i årene 1853–62, men det var af langt mindre omfang end på den nordlige del, mens derimod prisen pr. tønde solgt fæstehartkorn var langt højere i syd end i nord¹⁴. Dette er dog uden betydning i denne sammenhæng, men er blot taget med her for meningsfuldt at kunne gøre opmærksom på, at de følgende tal stammer fra den nordlige del alene. Her var der i 1852 før bortsalget påbegyndtes i følge en journal i arkivet 3535 thk. fæstegods af alle slags, d.v.s. at der er inkluderet 134 thk. arvefæstegods¹⁵. Af en liste, der er udarbejdet på grundlag af indberetningerne fra den nordlige del til lenskontrollen, fremgår det, at der ved december termin 1862 var solgt 2678 thk. (min sammentælling, SGR)¹⁶. Dertil kommer, at det af ovennævnte journal fremgår, at der til december 1861 er afgået ca. 30 thk. til andre formål, hvoraf de 29 tønder er indtaget til fredsskov. Således er der i december 1862 afgået ialt 2708 thk. + det skovareal, der eventuelt kan være indtaget fra december 1861 til december 1862. Det betyder at der ved årskiftet 1862/63 skulle være ca. 827 thk. tilbage. Vender vi os derefter til jordebogen i godsregnskabet for 1862/63, så skulle der iflg. den være 826 thk. fæstegods tilbage ved regnskabsårets afslutning d. 30. 4. 1863¹⁷. Noget tilsvarende gælder for *stamhuset Bidstrup*, der var nabo til Frijsenborg-komplexets nordlige del. På Bidstrup oplyser den sidste jordebog før salget påbegyndtes, fra regnskabsåret 1851/52, at der var 551 thk. fæstegods under stamhuset¹⁸. Ifølge de til lenskontrollen indsendte regnskaber solgtes der 1852–62 407 thk., idet der således skulle være 144 thk. tilbage¹⁹. Jordebogen fra 1862/63 oplyser på sin side, at der ved regnskabsårets afslut-

14. Stig G. Rasmussen, op. cit., s. 29 ff.

15. NLA, G341, nr. 334, »Journal over Grevskabet Frijsenborgs Status og Grevens Mellemværende med Fideicommisset 1851–61«. Foruden regnskaber over både salget af gods og tilkomne fideicommisskapitaler indeholder journalen afskrifter af korrespondancen mellem godskontoret og lenskontrollen.

16. Listen og indberetningerne findes i NLA, G341, nr. 168, »Regnskab over indkomne Kjøbesummer for solgt Fæstegods under Grevskabet Frijsenborg 1852–1913«.

17. G341, nr. 310 »Grevskabet Frijsenborgs Godsadministrations Regnskab 1862/63« (mærk: kun nordlige del). Regnskabsåret gik her som på de to andre majorater fra 1.5.–30.4 det følgende år.

18. NLA, G240, nr. 40 »Godsregnskaber 1848–52«, regnskabet for 1851/52.

19. G240, nr. 83, pakke betitlet »Forskelligt 1816–1910«.

ning var 143 thk. tilbage²⁰. Der var således i begge tilfælde god overensstemmelse mellem det, der indberettedes til lenskontrollen og så de interne kilders oplysninger om, hvor meget der var afhændet.

Så opstår der flere vanskeligheder, når vi vender os mod Rosenkranz'ernes stamhus *Rosenholm* ved Hornslet. Det skyldes ikke mindst, at materialet her er langt mere beskedent end på de to foregående majorater. Det kan have flere grunde, men en af de væsentligste er sikkert, at fra fæstegodssalgets begyndelse i 1852 og frem til 1865, administreredes salget helt løsrevet fra godsadministrationen iøvrigt. Det har haft til følge, at mens de årlige renteindtægter og bilag dertil i form af debitorlister optrådte i og fulgte med de årlige godsregnskaber fra Frijsenborg Nord og Bidstrup, så mangler de i Rosenholms godsregnskaber indtil 1865. Endvidere savnes de så centrale indberetninger til lenskontrollen helt i arkivet – også for perioden efter 1865, hvad enten det så skyldes, at de ikke har været placeret i godsadministrationens arkiv men i et privat arkiv, eller at de ikke eksisterer længere. Det betyder alt sammen, at de eneste to steder i de interne kilder, hvor fæstegodssalget på Rosenholm kan konstateres frem til 1865 er i jordebøgerne, samt som ukommenterede indtægtsposter i den kilde, der hedder »Baronens private Regnskabsbog 1855–74«²¹. Desværre er det endda sådan, at disse jordebøger ikke er nær så gennemarbejdede i deres udførelse som f. eks. på Frijsenborg, bl. a. mangler matrikelnumrene for de enkelte gårde og parceller. Det eneste der oplyses er fæsternes navne, bopæl og økonomiske forpligtelser samt gårdes og huses tilliggende, hvorved man har kunnet sammenregne godsets totale hartkorn det pågældende år. Derfor må man for at få at vide, hvor meget der ialt er afgået fra det ene år til det andet, have samtlige jordebøger for en samlet periode, og så subtrahere det ene års tal for godsets samlede tilliggende fra det foregående års tal. P.gr. af disse omstændigheder får lenskontrollens arkiv i dette tilfælde en overordentlig central placering, selv om indberetningerne her er af en anden type, end dem der forelå i Frijsenborgs og Bidstrups arkiver, nemlig dem der årligt indsendtes fra alle landets majorater i henhold til cirkulære af 19. 11. 1844. Disse indberetninger returneredes ikke til ophavsstedet, men opbevaredes i lenskontrollens arkiv, hvor de også i dag er at finde. Hvorom alting er så er de dog af en sådan karakter, at de kan bruges til at efterkontrollere jordebøgernes oplysninger med, ligesom de også oplyser om de andre sider af fæstegodssalget på Rosenholm i hvert fald

20. G240, nr. 43, »Godsregnskaber 1860–64«.

21. NLA, G308, nr. 77. Kilden giver et interessant indblik i baronens private økonomi, hvis man vel at mærke på forhånd kender stamhusets finansielle historie, ellers er det begrænset, hvad man kan få ud af de anvendte begreber. Det hæmmer også forståelsen, at der ikke i regnskabsbogen går nogen klar skilleline mellem baronens private økonomi og stamhusets. Bortset fra de indkomne renter og afdrag kan der ikke hentes yderligere oplysninger om fæstegodssalget heri, bla. fordi der ikke er bevaret bilag.

frem til 1860, f. eks. hvad fæstegodssalget i 1850erne indbragte. Imidlertid vil vi her koncentrere os om at efterkontrollere jordebøgerne, hvilket sker i følgende tabel, der dog blot medtager tønder og skæpper:

Tabel II.

Iflg. jordebøgerne ²²	afgået iflg. indberetningerne ²³
1852/53: Ialt 421-3 thk., intet solgt.	1852: Afgået 12-0 thk.
1853/54: Ialt 327-1 thk., afgået 94-2.	1853: - 91-0 -
1854/55: - 271-4 - , - 55-5.	1854: - 39-1 -
1855/56: - 214-0 - , - 57-4.	1855: - 80-6 -
1856/57: - 178-1 - , - 35-7.	1856: - 30-1 -
1857/58: - 133-6 - , - 44-3.	1857: - 25-5 -
1858/59: - 133-6 - , intet solgt	1858: - 0 -
1859/60: - 133-0 - , afgået 0-6.	1859: - 0-6 -
	De flg. år mangler
ialt solgt 1852/53-1859/60 . . . . 288-3 thk.	1852-59 . . . . . 279-3 thk.

Der synes således uanset de forskellige regnskabsterminer i hele perioden at være afgået noget mere fæstegods i følge jordebøgerne, end det fremgår af indberetningerne til Lenskontoret, nemlig 9 thk. Hvor er de så blevet af? Ja, indberetningerne i den periode, der er dækket af tabel II, nævner, at der 1852-59 er afgået 1-6 thk. ekstra, som er indtaget til skov. Det skete sikkert ligesom på Frijsenborg i henhold til Forordningen af 27. september 1805 »Om Skovens Udstykning, Fredning og Vedligeholdelse«²⁴, der gav mulighed for inddragninger af fæstejord til fredsskov. Det er en nærliggende tanke, at man her som andre steder har villet benytte lejligheden, nu da der alligevel skulle måles op og gøres forandringer til at sikre sig den del af den fæstepligtige jord, som der var lovhjæmmel for at inddrage, og som repræsenterede så betydelige indtægtsmuligheder. Der er dog den hage ved det, at der så stadig mangler 7-2 thk. for perioden 1852-59, som der ikke er gjort rede for i Rosenholms tilfælde. Det er ikke muligt ud fra de 8 indberetninger at se, hvor de skulle være blevet af, men derimod peger indberetningen for

22. G308, nr. 37, 38 og 39, godsregnskaber 1849-54, do. 1854-58 og do. 1858-62, jordebøgerne til de enkelte års regnskaber.

23. RA, Justitsministeriets 2. Departement, Indberetninger om Lens, Stamhuses og Fideicommissers Status, indsendt i Henhold til Cirkulære af 19. November 1844 (Indberetninger), læget om stamhuset R., pakken O-R. Disse indberetninger har dog ikke form af egentlige regnskaber, men af et spørgeskema. Oplysningen om hvor meget gods, der er solgt fra Rosenholm de enkelte år, efterfølges af bemærkningen »ifølge aflagt Regnskab til Justitsministeriet«. Det er nærliggende heri at se en henvisning til indberetninger af den type, som kendes fra Frijsenborgs og Bidstrups arkiver, men det kan ikke entydigt fastslås, om det er tilfældet.

24. Hans Jensen, op. cit., bd. I, s. 217.

året 1864 på, at det alligevel er skov-indtagelser der ligger bag mankoen. Denne indberetning, der har form som en slags statusopgørelse, meddeler, at stamhuset har 22-1 thk. skov. Nu ved vi, at der i 1850 kun var 8-6 thk. skov til stamhuset, så der er altså i de mellemliggende 14-15 år inddraget 13-3 thk. til dette formål²⁵, men hvornår og hvordan det er sket kan ikke konstateres, og det ændrer intet ved, at der fremdeles mangler 7-2 thk. for årene 1852-59. På baggrund af den usikkerhed, der her er skabt m.h.t. opgivelserne fra Rosenholm, er det med bange anelser man vender sig mod 1864-indberetningens øvrige oplysninger. Angående fæstegodset oplyses der, at der ved udgangen af 1864 var 100-0 thk. tilbage, hvortil kommer »bortarvefæstet Bøndergods« med 17-3 thk. Jordebogen til regnskabet for 1863/64 oplyser, at der er 118 thk. tilbage, hvori er inkluderet gården Balskov, der er bortarvefæstet til besidderens bror på gunstige betingelser, med 17-3 thk²⁶. Afvigelsen er således nu nedbragt fra 7-2 thk. til lidt over en halv tønde! Desværre er alle indberetninger i henhold til 1844-cirkulæret for årene 1852-64 ikke bevaret, de 5 sidste mangler, så derfor er det ikke muligt på det givne grundlag at forklare den stærkt svingende nøjagtighed, der præger oplysningerne fra Rosenholm. Det stærkt forøgede skovhartkorn tyder på, at det er her løsningen ligger gemt, men det er ikke muligt at komme den nærmere.

Samfattende om de tre undersøgte majorater kan siges, at sammenligningen mellem jordebøger og indberetninger viste, at afvigelserne - i hvert fald i sidste instans - var beskedne, nemlig på $1+1+5/8$ thk. Disse differencer kan dels tilskrives, at beregningerne her er foretaget uden hensyntagen til hartkornsmålets to mindste størrelser, fjerdingkar og album, og dels at der er tale om to forskellige regnskabsterminer for de to typer kilder, eftersom de interne regnskaber jo gik fra 1.5. til 30.4., mens indberetningerne afgaves efter de sædvanlige terminer, 11.6. og 11.12. Det betyder, at der i denne undersøgelse er en usikkerhed, der gør, at der ikke kan gøres rede for de mindste ladders skæbne, omend en afvigelse på omkring 1 thk. pr. majorat ikke gør det sandsynligt, at besidderne i større omfang har benyttet lejligheden til at sikre sig eventuelt ledige smålodder. Det fremgår ikke ganske klart af mate-

25. RA, Indberetninger (O-R). Stamhusets skovskyld opgives i Stat. tabelvk., Ny rk., 6, 1852 s. 120-21. Iflg. en skatteopgørelse i regnskabet for 1873/74 i G308, nr. 42, betales der på det tidspunkt stadig skat af 8-6 thk. skovskyld. Skov, inddraget fra bøndergodset, har dog næppe skulle beskattes som skovskyld, men efter almindelig takst som for al anden landbrugsjord. Dette forhindrer dog ikke, at der også i 1850 kan have været inddraget skov, der lå på det, der før hartkornsegaliseringen i 1850 kaldtes uprivilegeret hartkorn, men det oplyses ikke i Stat. tabelvk., og det gør den slags normalt. Se f.eks. i Bidstrups tilfælde s. 112. Her var der i 1850 ingen skov takseret til skovskyld overhovedet, mens der i sidste kolonne opgives at være 7-2 thk. skov, som så må være sat til anden takst end skovskylds. Alt dette tyder på, at de 13-3 thk. på Rosenholm er inddraget efter 1850.

26. NLA, G 308, nr. 40, godsregnskaber 1862-66.

rialet hvor langt ned lenskontrollen har kunnet følge fæstegodssalget. Hvis man har skullet føre kontrol med de mindste lodder, må man have haft et tæt samarbejde mellem lenskontoret og matrikelvæsenet, og et sådant kan ikke læses ud af kilderne. I indberetningerne opgives ganske vist som regel, men ikke altid matrikelsnumrene, således i 1858-indberetningen fra Rosenholm til lenskontoret, hvor man fortæller, at lodderne med matrikelsnumrene myyy og mxxx på ialt 3 fdk. 2 $\frac{1}{2}$ alb, er indtaget til fredskov²⁷. Det tyder på, at adressaten har haft et matrikelskort over stamhuset, men intet om hvorvidt det kort var a jour-ført, således at man har kunnet følge med i detaljerne. En anden usikkerhedsfaktor ligger der i bestemmelsen af de begreber, man har anvendt. Det fremgår intet sted, hvordan lenskontoret egentlig definerede begrebet »skov«. Definerede man det ud fra, hvad der ved matrikuleringen 1844 var kategoriseret som »skov«? Eller ud fra senere indberetninger fra matrikelvæsenet (landinspektørerne) om arealernes karakter og anvendelse? Hvor mange træer skulle der overhovedet stå på et areal, før det kunne betegnes som »skov«? Det oplyses der intet om, men egentlig er det ganske væsentligt at vide det, eftersom det her drejer sig om de arealer, hvor lovgivningen åbnede de største muligheder for inddragelser. Hvis man derfor ikke opererede med en klar definition på, hvad begrebet dækkede, så måtte der opstå en bred zone af grænsetilfælde, der gav besidderne rige muligheder for at opnå ekstra gevinster. Dog må det bemærkes, at såvel den lokale opinion som landinspektørerne her kunne tjene som en bremse på, hvor grove misbrug der kunne være tale om, hvis den omtalte definatoriske uklarhed var en realitet.

Disse bemærkninger tjener til at vise, hvilke huller der er i nettet, d.v.s. hvor langt ned materialet giver mulighed for at nå m.h.t. sikkert at kunne bestemme de enkelte arealers og lodders skæbne. Mindst usikkerhed knytter der sig til de egentlige landbrugsarealer, hvorimod usikkerheden bliver noget større, når kilderne taler om skov. Konsekvenserne heraf bør dog ikke overdrives. På Frijsenborg blev der 1852–62 inddraget ca. 30 thk. til skov, og så vidt det kan skønnes, var der på Rosenholm tale om en 13–14 thk., ialt max. 44 thk., hvoraf en del givetvis ganske eentydigt har været skov – dvs. arealer karakteriseret ved tæt bevoksning med træer og buske. Nu var der jo på de tre majorater ialt 4356 thk. egentlig fæstegods, som materialet giver oplysningerne om, hvoraf ca. 3435 thk. afgår, enten ved bortsalg eller ved skovinddragelser. Sagt med andre ord så angår usikkerheden 1,3 % af det areal, der ændrede status fra 1852–62 (Rosenholm–1864), i hvert fald på papiret, mens usikkerheden reelt angår væsentligt u. 1 % da en del af de inddragne skovarealer som sagt utvivlsomt har været reel skov. Dermed er der samtidig sagt noget om, hvor grænserne gik for besiddernes muligheder for at manipulere med de oplysninger, der afgaves til myndighederne, omend

27. RA, Indberetninger, pakken O-R.

denne grænsedragning næppe skal tages for håndfast. Den er nemlig foretaget på grundlag af et kildemateriale, så i virkeligheden er det snarere materialets grænser, der er fastlagt, end dem der på-hvilede sælgerne af fæstegodset. Om disse grænser yderligere kan indsnævres må bero på videre undersøgelser. Af denne grund vil det også være halsløs gerning på dette grundlag at udtale sig med sikkerhed om, hvorvidt der fra disse tre majoraters side manipuleredes med oplysningerne. Det kan hverken afvises eller udelukkes.

Når det alligevel i det ovenstående lykkedes at indsnævre usikkerhedsmargin'en til under 1 %, så skyldes det i høj grad det vurderingsgrundlag, vi får, i og med at der var indsat en kontrollerende myndighed til at følge majoratsbesiddernes dispositioner. Dette kommer os også til gode når vi vender os mod fæstegodssalgets pekuniære side, nærmere betegnet administrationen af de fideicommisskapitaler, der dannes af de indkomne salgssummer. På dette område foreligger der et stort materiale fra Bidstrup, der ikke blot indeholder regnskaberne for fideicommisskapitalen men også korrespondancen mellem godsadministrationen v. forvalter Obel eller de Lichtenberg selv og lenskontoret.

Fra december 1862 til december 1866 sælges der fra Bidstrup 13-5 thk. fæstegods, som indbringer 11.880 rdl. til fideicommisset²⁸. Totalsummen for de samlede, rentebærende kapitler stiger dog i samme periode kun med knap 2000 rdl., nemlig fra 220.713 rdl. til 222.606 rdl.²⁹. Der mangler således knap 10.000 rdl. Endnu mere mærkeligt bliver det, når det betænkes, at totalsummen for juni termin 1863 var helt oppe på 231.525 rdl., altså 10.812 rdl. mere end i december 1862, og så sælges der vel at mærke ikke et album fæstegods i løbet af disse 6 måneder. Hvorfor disse svingninger forekommer, afsløres imidlertid af korrespondancen med lenskontrollen, der bringes som bemærkninger til regnskabet. Det oplyses således i bemærkningerne til juni-regnskabet 1863, at besidderen skylder fideicommisset 1747 rdl., ligesom lenskontrollen (omtalt som justitsministeriet) iflg. en skrivelse af 22. 5. 1863 har udbedt sig oplysninger om, hvor en manko på 5000 rdl. er blevet af, og senere (d. 20. 7.) har man pålagt besidderen at »aflægge Rigtighed« for 1089 rdl., som ikke er indgået i den samlede kapital³⁰. Disse bemærkninger giver nøglen til to forhold. For det første afslører de proceduren i forbindelse med administrationen af fideicommisskapitalen, og for det andet i hvilken grad lenskontrollen fulgte med i, hvad der foregik.

Hvad proceduren angår, så skete der følgende, når en fæstegård/-hus solgtes. For det første indbetalte køberen den sum, der overskød den prioritet, der fra sælgerens side som regel indsattes i det solgte, til besidderen. Denne fratrækker da for det andet den procentdel, som i henhold til bevillingen el-

28. Iflg. regnskaber til lenskontrollen i G240, nr. 83.

29. G240, nr. 65, »Fideicommissregnskaber 1853-1901«.

30. Ibid.

ler 1854-loven tilfalder ham, mens restbeløbet tilhører fideicommisset, og det skal på en eller anden måde geninvesteres. Besidderen afventer derfor det tidspunkt, hvor der er opsamlet et tilpas stort kontant beløb til fornyet udlån – denne opsamling sker enten i forbindelse med nye frasalg eller indbetalingen af afdrag på det tidligere solgte – hvorefter han finder en egnet »kunde«, der er interesseret i at låne hos fideicommisset. Som sikkerhed stilles som regel 1. eller 2. prioritet i jord eller bygninger. Der var dog også den mulighed, at man i stedet for at låne de indkomne midler ud til privatpersoner, investerede dem i kreditforeningsobligationer, idet sikkerheden her var den samme som man normalt ellers forlangte. En sådan investeringspolitik sætter man netop på Bidstrup i gang fra begyndelsen af 1860'erne, selv om man starter forsigtigt, og der først 1868/69 kommer gang i købene.

Alt dette betyder imidlertid, at der forløber en periode mellem pengenes indbetaling, og til de reinvesteres, hvor besidderen selv ligger inde med dem. Man kan sige, at han på den måde opnår en slags kassekredit, men samtidig går han glip af de renteindtægter, som han ville kunne få, hvis pengene havde været udlånt. Imidlertid gør der sig i Bidstrups tilfælde nogle særlige forhold gældende m.h.t. den ovenfor omtalte periode fra 1862–66. Besidderen har nemlig ved bevilling af 4. 1. 1861 fået tilladelse til at optage et lån til dræning på 12.000 rdl. i fideicommissets midler³¹. Af de indkomne udbetalinger og afdrag tager han derfor penge fra til dette formål termin for termin. De 5000 rdl., som lenskontrollen i maj 1863 havde ønsket regnskab for, er således den sum, der på dette tidspunkt er tilbageholdt til dræningsformål, og ved at fortsætte denne linie har han ved juni termin 1866 fået indtaget hele beløbet på 12000 rdl. Heri ligger grunden til, at totalsummen for fideicommisskapitalens størrelse undergår så mange svingninger. Den stiger til juni 1863, men derefter fragår der 5000 rdl., der overføres til dræningslånet, og derefter må man have ladet alle nyindkomne beløb – det være sig købesummer eller afdrag – indsætte på dræningskontoen, idet fideicommisskapitalen jo kun forøgedes med små 2000 rdl. fra 11. juni 1862 til 11. juni 1866. Det var altså, hvad der var blevet tilovers, når dræningslånet havde fået sit, selvom der så solgtes yderligere gods, og der dermed fortsat indgik nye panteobligationer i fideicommisset. De opvejedes simpelthen af, at der ikke reinvesteredes på normal vis i denne periode. Også de følgende år efter 1866 foregik der store pengeophobninger på besidderens hænder, men disse akkumulerede midler konverteredes ved bevilling af 4. 4. 1868 til et byggelån på 9000 rdl., der lige som dræningslånet var rentefrit og skulle afdrages med 250 rdl. ved hver termin³².

31. Fremgår foruden af papirerne til juniregnskabet 1863 også af regnskabet til juni 1875, G240, nr. 65.

32. Ibid. Besidderens gæld til fideicommisset opgjordes i dec. 1868 til 9226 rdl. og i juni 1869 til 9126 rdl.

Med denne udredning er det også klarlagt, hvorfor besidderen næsten permanent var i gæld til fideicommisset. Der kunne dog også være tilfælde, hvor han havde penge til gode, f. eks. når de igennem en periode opsamlede fideicommissmidler ikke dækkede det fulde beløb, som en låner på en given dato havde fået lovning på, men det skete forholdsvis sjældent. At disse forhold ikke er enestående for Bidstrup fremgår indirekte af den tidligere omtalte journal fra Frijsenborg, der jo netop hed »Journal over Grevskabet Frijsenborgs status og *Grevens Mellemværende med Fideicommisset*« (min understregning, SGR)³³.

Afdækningen af denne administrationsprocedure kaster lys over andre kilder til fideicommissernes forhold, ja den er faktisk en forudsætning for at kunne bruge dem. Det gælder ikke mindst godsregnskaberne, eller mere specifikt de debitorlister og opgørelser over renteindtægterne fra fideicommisskapitalerne, som udgør en del af godsregnskaberne på alle de 3 undersøgte majorater. Imidlertid har godsregnskaberne ikke samme kildeværdi på alle 3 majorater. Fra Frijsenborg og Bidstrup er der bevaret et betydeligt materiale om relationen godsadministration/lenskontrol, der er primært i forhold til godsregnskaberne, men i Rosenholms tilfælde er der kun godsregnskaberne at holde sig til, så her får kendskabet til administrationsproceduren betydning.

I Rosenholms godsregnskaber kan man konstatere, at der fra 1869/70 til 1870/71 sker et mindre fald i renteindtægten på trods af, at der i perioden solgtes fæstegods fra, og følgelig burde renteindtægten i stedet have været forøget³⁴. Noget tilsvarende sker fra 1872/73 til 1873/74³⁵. Der er ingen tvivl om, at baggrunden for disse bevægelser skal søges i besidderens dispositioner. Det viser sig da også, at Rosenkranz netop i 1873/74 optog et lån til en ny vindmølle på 3260 rdl. i stamhusets fideicommis, mens nedgangen i 1870/71 må skyldes, at udbetalinger og afdrag tilbageholdes med henblik på senere genplacering. Således er saldoens svingninger her som på Bidstrup begrundet i både administrationsproceduren og – ikke i mindre grad – besidderens lånoptagning. For ikke alene indføres vindmølle-lånet i debitorlisten fra 1873/74, men der dukker også en anden, og i forhold til de tidligere lister ny post op, der noget misvisende blot hedder »Stamhuset«, og som er på 19.200 rdl. Dette lån omtales i det følgende års renteliste som »optaget Laan til Bygningerne«³⁶. Tidspunktet for dette låns optagelse fremgår ikke af listen, men må hentes fra en anden kilde, nemlig i en »Protocol over Stamhusets Debitorer 1877–81«³⁷. Af denne fremgår det, at vindmøllelånet er optaget

33. G341, nr. 334.

34. G308, nr. 41, godsregnskaber 1867–71.

35. G308, nr. 42, godsregnskaber 1871–74.

36. G308, nr. 43, godsregnskaber 1874–78.

37. G308, nr. 44.

i henhold til bevilling af 4. 1. 1873, mens bygningslånet, der i december 1877 er nedbragt til 15000 rdl. (30000 kr.), er bevilget 24. 9. 1861, d.v.s. at det optræder i rentelisten med betydelig forsinkelse. Dette hænger givetvis sammen med, at alle disse driftslån er rentefri, hvorfor de betragtes som irrelevante i debitorlisterne, hvis formål det var at danne grundlag for beregningen af de årlige renteindtægter. Bortset fra tidspunktet for deres bevilling oplyser protokollen dog intet om dette lån, og i godsregnskaberne udgår begge lån igen fra 1877/78, så der er heller ikke mere at hente. Yderligere oplysninger kan derfor kun fås i lenskontorets (justitsministeriets) arkiv, hvor bevillingen opbevares. Det viser sig, at bevillingen af 24. 9. 1861 kun er en udvidelse af beløbsrammen i forhold til en tidligere bevilling af 1. 4. 1861. I den sidstnævnte, blev der kun bevilget et lån på 12.000 rdl., men det var heri afdragsbetingelserne fastlagdes, og den indeholder – ikke mindre interessant – en redegørelse for den gæld, der i 1861 hvilede på stamhuset, i hovedsagen stammende helt tilbage fra kriseårene i 1820'erne³⁸.

Det centrale i alt dette er dog påpejningen af de variabler, der gør sig gældende, og som har betydning for forståelsen af bl. a. godsregnskaberne oplysninger. Afdækningen af disse variabler har således gjort det muligt at fastslå, at debitorlisternes sum i de fleste tilfælde *ikke* er lig den samlede fideicommisskapital på det pågældende majorat, men at denne kapital udgøres af debitorlisternes sum + besiddernes eventuelle lånoptagning i fideicommissets midler + de kontante beløb som besidderne ligger inde med på det pågældende tidspunkt med henblik på reinvestering. Det sidste kan som sagt også være et tilgodehavende, som besidderen har hos fideicommisset, og i så tilfælde skal der jo ske et fradrag for det pågældende tilgodehavende. Denne konstatering er af afgørende betydning ved anvendelsen af godsregnskaberne som kilde til fideicommissernes forhold. Samtidig er det sagt, hvorfra disse rent interne kilder må tildeles en kildeværdi, der ligger under de kilder, der er frembragt i forbindelse med lenskontorets virksomhed.

Gennemgangen af de administrative procedurer på Bidstrup viser også i hvilket omfang lenskontoret fulgte med i udviklingen, når det drejede sig om fideicommisskapitalerne, og samtidig afsløres det, hvilke kontrolmuligheder lenskontrollen havde. Først og fremmest så fik man jo termin for termin (omend ofte med et par måneders forsinkelse) tilsendt regnskaberne over majoraternes fæstegodssalg det foregående halvår³⁹. Foruden om det kvantitative omfang af halvårets frasalg oplyste disse regnskaber om, hvorvidt gårde og huse var solgt til fæsteren eller arvingerne, eller om de var solgt til fremmede. I forlængelse af denne oplysning blev det derefter i næste kolonne angivet, hvilken procentdel og hvilke beløb besidderen havde reserve-

38. Kgl. Bevilling af 1. April 1861, RA. Justitsministeriets 2. Kontor, Forestillinger for 1861, nr. 17.

39. NLA, G341, nr. 168 og G240, nr. 83.

ret til sig selv efter bevillingen efter 1854-loven⁴⁰. Og endelig meddeltes hvor stor en del af salgssummen, der derefter var tilbage til fideicommisset. Imidlertid var det sjældent, at hele den sum, som tilfaldt fideicommisset, dækkedes af de panteobligationer, der indsattes som prioriteter i det solgte. Der var derfor ofte en kontant sum til overs, hvis størrelse ikke opgaves i disse regnskaber, men også på dette punkt havde lenskontoret mulighed for at kontrollere, om godsadministrationerne opgav den korrekte restsum. For det første kunne man om nødvendigt trække på de lokale skøde- og pantebøger, der dels oplyste udbetalingen og dels prioriteters størrelse. For det andet, og i praksis sikkert det vigtigste, skulle samtlige panteobligationer indsendes til lenskontrollen. Det egentlige formål hermed var at foretage den såkaldte prohibitiv-påtegning på hver enkelt obligation. Denne påtegning betød, at papiret ikke var omsætteligt på det fri marked, og der var således tale om en direkte konsekvens af, at fideicommisskapitalerne var båndlagte og urørlige, eftersom de i fuld og ubeskåren stand skulle følge de enkelte majorater fremover som en del af disses substans. Teknisk set var disse kapitaler jo blot en erstatning, en pengeform, for den del af substansen, som fæstegodset tidligere havde udgjort. Samtidig betød denne procedure, at lenskontrollen fik alle panteobligationer i hænde, og det blev derfor muligt for embedsmændene at lave kontrolregnskaber for de enkelte majorater. Heri kunne indføjes dels hvor stor en del af det enkelte fideicommis'andel af salgssummen, der var indsat som prioritet, og hvor stor en del, der måtte eksistere som kontanter, dels hvilke betingelser prioriteten var indsat på. Især var man givetvis meget interesseret i at kende afdragsbetingelserne, da man derved var i stand til at følge med i, hvor store de afdragsbeløb, som besidderne fik i hænde, var termin for termin. Derved kunne man også følge med i, om disse midler geninvesteredes eller i hvilken skæbne, der iøvrigt blev pengene til del. Hvis der var uklare punkter, så kunne man som det skete i tilfældet Bidstrup i forsommeren 1863 kræve at få at vide, hvor et beløb var blevet af, og i juli samme år gentog man endda spørgsmålet dog for et andet beløbs vedkommende. Fordelen ved at følge fideicommis-administrationen så tæt var, at man derved løbende kunne sikre, at der ikke skete beskæringer i den samlede kapital, der på et givent tidspunkt skulle tilhøre

40. Ang. besiddernes andel, så tog man på Frijsenborg og Bidstrup først 12 pct. fra 1862. Det betyder sikkert, at bevillingernes 10-årige gyldighedsperiode gjaldt uanset 1854-loven, der dermed først toges i anvendelse efter de ti års udløb. Man kunne dog åbenbart også som på Frijsenborgs sydlige del straks anvende 1861-loven, idet man her fra 1862 inddrog hver 10. gård. Se jordebogen i NLA, nr. 119 »Godsregnskab for Boller, Møgelkjær m.m. 1865« (regnskabsåret fulgte her kalenderåret) og G366, nr. 124, do. 1870, bilag til jordebogen (meddelelse til amtsstuen i Vejle om inddragelse af fæstjord u. henvisning til 1861-lovens § 2).

fideicommisset⁴¹. Hvad angår de summer, der bevilgedes til investeringer på de enkelte majorater, så betyder det forhold, at de ikke altid opgives i regnskaberne ikke, at lenskontrollen holdtes i uvidenhed om dem. Den havde jo selv bevilget beløbene og fulgte, som vi så, med i hvordan de tilvejebragtes. Det skulle således være klart, at lenskontoret i 1860erne både kunne følge og faktisk fulgte administrationen af fideicommisskapitalerne meget tæt.

I det foregående har der især været fokuseret på de kildetekniske problemer, som dette materiale frembyder. Imidlertid kan det næppe have undgået læsernes opmærksomhed, at der undervejs er blevet fremdraget nogle forhold, der ikke bare har metodisk interesse, eller som blot vedrører fæstegodssalget i snævrere forstand, men som også indeholder nogle videre perspektiver. For det første – og som en integreret del af kildebearbejdelsen – er der blevet fremlagt en række administrationshistoriske oplysninger, som dels angår lenskontrollens arbejdsform og procedurer og dels den administrationsteknik, der blev taget i anvendelse på de enkelte majorater for at klare den udfordring til overblik og evne til at disponere, som fæstegodssalget i forbindelse med majoraternes forpligtelser over for myndighederne frembød. Disse ting skulle fremgå klart af det foregående og kræver ikke yderligere uddybning. Derimod er der nogle andre perspektiver, der må interessere i en bredere landbrugshistorisk sammenhæng, og som derfor bør understreges.

Det gælder således den påpegede sammenhæng mellem administrationen af fideicommisskapitalerne på Rosenholm og Bidstrup og deres besidders driftøkonomiske dispositioner. Der var således i 1860erne og i begyndelsen af 70erne tale om betydelige lånoptagninger til investeringsformål, for ialt 43,460 rdl., i de to stamhuses fideicommisskapitler. Dette fortæller om den liberalitet, hvormed lenskontoret udøvede sin tilsynspligt, selvom man også kan se sådan på det, at der reelt blot var tale om nogle tidsgrænsede omposteringer, eftersom de i kraft af disse lånebevillinger moderniserede hovedgårde jo også var en del af disse majoraters substans, ligesom fideicommisskapitlerne var det. I hvert fald kan det fastslås, at disse investeringer viser hvilke fordele for majoratsbesiddere, der var forbundet med den formuefrigørelse, der fandt sted ved fæstegodssalget, også når det gjaldt finansieringen af driftsmæssige forbedringer. Ganske vist så billedet på Frijsenborg noget anderledes ud. Der er i 1863 noteret et lån på 35.000 rdl. til greven, men intet tyder på, at det er optaget

41. Der kan dog nævnes et eksempel på, at et fideicommisskapital formindskes. På fideicommissgodset Clausholm havde man i 1844 en kapital på 44.183 rdl. (fæstegodssalget i kriseårene, se note 1). Den var i 1861 reduceret til 22.895 rdl., hvilket givetvis – uden at forf. dog har fundet det eksplicit udtrykt – hænger sammen med, at der fra oprettelsen i 1810 hæftede en betydelig gæld på fideicommissgodset, og kapitalen er så blevet anvendt til at reducere denne gæld med. Gælden var i 1844 på 212.091 rdl. og i 1861 var den nedbragt til 149.293 rdl., så nedbringelsen må være finansieret fra andre kilder end fideicommisskapitalen alene. NLA, G263, nr. 232 »Regnskabsoversigter 1829–80« og G263, nr. 441 »Om fideicommisset 1851–92«.

til driftsforbedringer, men der er snarere, som ved grevens øvrige gældsstiftelse i 1860'erne, tale om et lån til opførelsen af den ny hovedbygning på Frijsenborg⁴². Ikke fordi der ikke blev foretaget forbedringer af driften, for i 1850erne foretoges der store dræningsarbejder på grevskabets nordlige del og i 1860erne oprettedes en ny avlsgård m.m.⁴³, men der synes her frem for lånefinansiering at være tale om tilbagepløjning af de enkelte års overskud af hovedgårde, skove og indtægter fra godset – i hvert fald hvad angik 50ernes dræningsarbejder. Der kan dog næppe være tvivl om, at tilkomsten af renteindtægterne fra fideicommisset har gjort det muligt for grev Frijs at udvide sin investeringsaktivitet betydeligt i forhold til før fæstegodssalgets påbegyndelse. I 1851/52 var indtægten fra landgilder, indfæstninger m.m. på den nordlige del skønsvist ansat til o. 20–25.000 rdl.⁴⁴, mens renteindtægten fra fideicommisskapitalen på den nordlige del i 1862/63 udgjorde 43.311 rdl. og i 1869/70 68.049 rdl.⁴⁵ Hvor store grev Frijs' landbrugsmæssige investeringer egentlig var i de første 2–3 decenier efter fæstegodssalgets påbegyndelse, er det dog ikke muligt at sige ud fra dette materiale. Det var nemlig sådan, at alt hvad der angik hovedgårdene, ordnedes direkte mellem besidderen på den ene side og forpagterne hhv. forvalterne på den anden uden om den egentlige godsadministration, der tog sig af de sekundære indtægter, d.v.s. tiender, renteindtægter, landgilder m.m. og – som den eneste undtagelse – hovedgården Søbygård. Den samme opdeling mellem den egentlige landbrugsdrift og godsadministrationen fulgtes på de to andre majorater, hvorfor det også her kan være vanskeligt at få et indblik i de driftsøkonomiske forhold omkring hovedgårdene, bortset fra de investeringer, der finansieredes ved lånoptagninger i fideicommisserne.

Endelig et par ord om fideicommisskapitalerne. De udgjorde på Frijsenborg, nordlige del, samt på Bidstrup og Rosenholm i december 1866 ca. 2.050.000 rdl. tilsammen, fordelt med 1.600.906 rdl. til Frijsenborg Nord,

42. NLA, G341, nr. 339, »Grevskabet Frijsenborgs Debitorliste 1852–66«, gæld nr. 753.

43. Dræningen på Frijsenborg er omtalt i en række artikler af drænmester Luja i »Tidskrift for Landoekonomie« i 1850erne. Se f.eks. 3. rk. 6, 1858 s. 274–76 og 3. rk. 8, 1860 s. 175–82. I 1860erne oprettedes avlsgården Fuglsang samt et savværk i Hinnerup. Regnskaberne herfor i G341, nr. 329 »Diverse Regnskaber 1816–82«.

44. Indtil 1858 var Frijsenborg Nord opdelt i to distrikter: Et omfattende Frijsenborg, Faurskov og Lyngballegd. m. gods og et andet omfattende Søbygård og godserne i Viborg amt. Der foreligger i NLA kun regnskaber fra førstnævnte distrikt indtil sammenlægningen i 1858 (en lille rationaliseringsgevinst på baggrund af frasalget af godset). Indtægten af landgilden m.m. fra det første distrikt var i 1851/52 (sidste år før salget påbegyndtes) 10.252 rdl. (G341, nr. 300). Det var afgifterne af 1600 thk., mens distrikt 2 havde ca. 1875 thk., altså godt 200 thk. mere. Derfor er der ikke blot doblet op i forhold til indtægten fra distrikt 1, men lagt en bredere ramme opad i skønnet. Det er tillige forudsat at niveauet for afgifterne af de enkelte fæstesteder var det samme på de to distrikter.

45. G341, nr. 310, godsadministrationens regnskab 1862/63 og nr. 317, do. 1869/70.

222.606 + 12.000 rdl. (bygningsslånet) til Bidstrup og ca. 220.000 rdl. til Rosenholms fideicommiss⁴⁶. Her af var knap 60 % udlånt til gårdmænd og husmænd, som regel i form af den prioritet der ved salget var indsat i gården, mens resten var lånt ud til andre grupper. Når den sidstnævnte kategori på dette tidspunkt, d.v.s. en 13–14 år efter fæstegodssalgets påbegyndelse, havde så stor en andel, hang det sammen med, at der hele tiden indløb afdrag på de oprindelige salgssummer, og det var ved reinvestering af disse midler, at et nyt klientel kom i forbindelse med fideicommisserne. Denne gruppe af nye lånere bestod ikke mindst af større landbrugere, mindre godsejere samt proprietærer. Af en samlet fideicommisskapital for hele grevskabet Frijsenborg (både den nordlige og den sydlige del) på 2.459.260 rdl. i 1866 tegnede lånere af gruppen »større landbrugere« sig for ikke mindre end 45 % af fideicommisskapitalen fordelt på 51 lånere⁴⁷. Denne gruppe optrådte også som debitorer til Bidstrup og Rosenholm fideicommiss, men med en langt mindre andel af den samlede kapital. Desuden var en række offentlige institutioner opført som debitorer for – i denne sammenhæng – mindre beløb. Således Århus Stiftsøvrighed 8.388 rdl., Gudenaas Forstanderskab 8000 rdl. og Randers Købstads Havnekommission 7500 rdl., alle i Frijsenborg Fideicommiss. Hertil kom så i Bidstrups og Rosenholms tilfælde nogle mindre lån til de omkringliggende kommuner. Endelig var der obligationsopkøbene på Bidstrup, der i 1876 var nået op til et omfang af 84.000 rdl. (168.000 kr.) kursværdi⁴⁸.

I en landbrugshistorisk sammenhæng må det dog være den debitor-gruppe, der er betegnet som »større landbrugere«, der har interesse. Desværre har det kun i få tilfælde været muligt at få at vide, hvad disse lån er blevet anvendt til, nemlig i de tilfælde hvor lånoptagningen falder sammen med debtors køb af den pågældende ejendom, men i de fleste tilfælde kan det ikke have været anledningen. Det er nærliggende at antage, at der har været tale om driftslån, men noget egentligt bevis herfor kan ikke gives. Det må afvente nærmere undersøgelser. Imidlertid er det ud fra det her fremlagte klart, at disse fideicommiss spillede en betydelig rolle som kreditgivere for landbrugssektoren i sidste halvdel af århundredet. Det får man et indtryk af i et

46. Frijsenborgs beregnet på grundlag af indberetningerne i G341, nr. 168 og Bidstrups ud fra dem i G240, nr. 65 (fideicommissregnskaberne). P. gr. af de særlige forhold på Rosenholm er vi her vanskeligere stillet, idet der kun foreligger en debitorliste fra dec. 1865 i G308, nr. 40 (godsregnskaber 1863–67). Denne listes sum er 195.965 rdl., men heri er ikke medregnet bygningsslånet i henh. til bevilling af 1861 på 19.200 rdl. Hertil kommer så de kontanter besidderen måtte ligge inde med + det gods der solgtes i 1866 (ialt 6–2 thk. fra 1.5.1866 – 30.4.1867), sammenlagt bliver det skønsvist 220.000 rdl.

47. Stig G. Rasmussen, op. cit. s. 66. I de 51 er dog også inkluderet 5 møllere, der sandsynligvis var tidligere fæstere u. grevskabet. Se også G341, nr. 339 (aktivlisten).

48. Stig G. Rasmussen, op. cit. s. 73–75.

hjertesuk fra en bornholmsk indberetter til »Tidsskrift for Landøkonomi« 1882, der har følgende at sige om kreditsituationen på øen: »Et Savn for Bornholm er det ogsaa, at her ikke udlaanes Fideicommisspenge (kursiveret i teksten, SGR) eller lignende Kapitaler, man er derfor med Hensyn til Prioritetslaan alene henvist til Kreditforeningerne ...«⁴⁹, og da de kun giver små lån, så er kreditten i følge vor hjemmelsmand noget trykket på øen. Afsluttende kan det derfor siges, at der i forbindelse med majoraternes fæstegods-salg foreligger et materiale, der ved yderligere undersøgelser formodentlig vil kunne give nye og værdifulde oplysninger om både administrationshistoriske forhold, fæsteafløsningens talrige facetter og på længere sigt også om finansieringen af den moderniseringsproces, der præger dansk landbrug i de sidste tiår af det 19. århundrede.

Summary

One of the most important aspect of defeudalisation in Denmark was the liquidation of the copyhold system through purchase by the copyholders of the freehold of their farms and houses, which put an end to the obligation to pay quit-rent as well as to villeinage or bond-service, the duty of performing boon-works. The dissolution of feudalism was a process that lasted from the end of the 18th century to the end of the 19th, with a break around 1818-1840 during the great European agricultural crisis.

The article presented here examines the copious mass of source material relating to the copyhold land sales on the majorat estates (i.e., estates entailed in primogeniture) that took place from the beginning of the 1850s, a particular aim being to uncover the methodological problems involved in the use of this material.

The first of these problems has to do with the material in the archives of the majorat estates themselves, because a thorough acquaintance with the administrative procedures employed on the individual estates is required before the material is capable of being used.

The second and by no means least difficult problem concerns the material to be found in the archives of the central government. These sources originate from the obligation imposed on majorat proprietors by Danish law of reporting certain facts concerning their estates, but this does not in itself constitute any guarantee of the reliability of these sources, which is therefore tested. This is done by comparing the material in the estate archives (to which in this context the status of primary sources has to be attached) and the sources in central government archives with a view to establishing whether discrepancies can be detected between the two source-groups, either in respect of the volume of copyhold land sales on the three Jutland majorat estates on whose archives the study is based, or with regard to the consi-

49. Tidsskr. for Landøkonomi, 5. rk. 1, 1882 s. 208.

derable sums of money which flowed in as a result of the sales and which ought, in virtue of the juridical status of the majorat estates, to be entailed. The scrutiny carried out discloses an unreliability factor of less than 1 per cent of copyhold land sales and discovers no discrepancies between the two sources regards the amounts of cash yielded by the sales.

A number of previously unnoticed aspects of the copyhold land sales come to light from this analysis. Not the least important of these concerns the considerable size of the sums yielded by the sales and the use made of them. It is evident, for instance, that these entailed sums of capital gave the majorat proprietors a strong position on local agrarian credit markets. It is also apparent that the entailed capital was used as a lever for investments in the manorial demesnes of the individual estates, which thereby underwent considerable modernisation.

The extent to which conditions on these three Jutland majorat estates apply to the other 75 as well is a question still to be investigated, but there is much to suggest that this source of finance played a considerable role in the process of capitalisation that characterised Danish agriculture in the last decades of the 19th century.